

Свою увагу Вебер зосередив на аналізі формального раціонального права, що склався тільки на Заході. Тільки європейське право являє собою сукупність правил, які застосовуються за допомогою формальних процедур, що гарантує дотримання правил у усіх випадках. Це виключає можливість сваволі з боку можновладців і робить функціонування права передбачуваним. А оскільки право стає на Заході автономною і домінуючою формою соціального контролю людської поведінки, то зовнішні рамки, в межах яких розвивається економічне життя, визначені чітко і ясно. Така «прозорість» і передбачуваність європейського права була його найважливішим внеском у розвиток ринкового капіталізму.

Список літератури:

1. Max Weber on Law in Economy and Society / Trans. M.Rheinstein and E.Shils. – Cambridge, Mass., 1954.
2. Вебер М. Предварительные замечания // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
3. Вебер М. Смысл «свободы от оценки» в социологической и экономической науке // Вебер М. Избранные произведения.
4. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения.
5. Weber M. Economy and Society: an outline of interpretive sociology / Eds. G.Roth, C.Wittich. – Berkley, Calif.: University of California Press, 1978. – Vol.2.
6. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения.
7. Hunt A. The Sociological Movement in Law. – London, The MacMillan Press, 1978.
8. Weber M. Economy and Society. – Vol.1.

Надійшла до редколегії 23.07.99

М. А. Погорецький, канд. юрид. наук

ЗМІСТ ТА ФОРМА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Конституція України, проголосивши Україну правовою державою, намітила значні зміни по демократизації і оновленню кримінально-процесуального законодавства, розширенню прав і свобод людини й громадянина, забезпеченню їх захисту державою в особі її правоохоронних й судових органів, а також удосконаленню системи кримінального судочинства. Ефективність захисту прав і свобод особистості пов'язана з повнотою регулювання правових відносин, що виникають у кримінальному процесі. Від повноти їхнього регулювання залежать всебічність і об'єктивність попереднього розслідування, а також судового розгляду кримінальної справи. У системі кримінально-процесуальних відносин реалізуються, з однієї сторони, повноваження державних органів, які ведуть кримінальний процес, а з іншої - процесуальні права і захищаються матеріально-правові, процесуальні та інші інтереси учасників процесу, а також інших осіб, що втягуються в його сферу.

Правовідносини мають складну структуру, в яку входять: суб'єкт, об'єкт та зміст. Правильне уявлення структури кримінально-процесуальних

правовідносин в цілому і кожного із її елементів дає можливість чітко визначити процесуальний статус суб'єктів правовідносин, створити оптимальні умови для їхньої взаємодії та ефективного вирішення завдань, що стоять перед кримінальним судочинством по охороні прав й законних інтересів фізичних і юридичних осіб, котрі беруть у ньому участь, а також швидкому і повному розкриттю злочинів, викриттю винних та забезпеченню правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК).

Питання про зміст кримінально-процесуальних правовідносин тісно пов'язане з їхньою формою і є одним із дискусійних в юридичній літературі. В філософському розумінні зміст являє собою матеріальну основу, що відображає внутрішнє існування предмета об'єктивної дійсності, спонукальну матеріальну силу, що є джерелом розвитку предмета і переходу його в нову якість [9, с.556]. Зміст і форма, філософські категорії, у взаємозв'язку яких зміст, будучи визначальною стороною цілого, представляє собою єдність всіх складових елементів об'єкта дослідження, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій, а форма є засіб існування і виразу змісту [18, с.621].

У загальній теорії права розрізняють юридичний і фактичний зміст правовідносин [6, с.190, 191; 17, с.340]. Юридичний зміст правовідносин - це можливість певних дій правомочного, а також необхідність стримання його від заборонених дій або необхідність стримання від заборонених дій зобов'язаного, а фактичний - самі дії, в яких реалізуються права та обов'язки. До змісту кримінально-процесуальних відносин одні автори відносять права (правомочності) і обов'язки суб'єктів [3, с.100; 16, с.32], другі - дії [7, с.40, 41; 14, с.67], треті - можливу поведінку суб'єктів прав і обов'язків для відносин в статичній дійсній поведінку - для відносин в динаміці [15, с.7, 8; 20, с.24, 25], четверті вважають, що змістом правовідносин є процесуальна діяльність, а також права і обов'язки суб'єктів правовідносин [12, с.52.53].

Існує думка, яка заслуговує на підтримку, що процесуальні права й обов'язки учасників кримінального процесу реалізуються у відповідних процесуальних діях, а відносини, що виникають та розвиваються між ними в ході таких дій, регулюються нормами кримінально-процесуального права й являють собою кримінально-процесуальні правові відносини [4, с.47].

Якщо взяти за основу загальнотеоретичне положення, яке розглядає правовідносини як норму права в дії, то слід зробити висновок про те, що змістом будь-яких правовідносин (в тому числі й кримінально-процесуальних) є дії суб'єктів цих правовідносин. Норми кримінально-процесуального права мають своєю метою забезпечити можливість здійснення тих або інших дій суб'єктами кримінально-процесуальних відносин з тим, щоб забезпечити вирішення завдань, що стоять перед кримінальним

судочинством (ст. 2 КПК України). Але можливість діяти певним чином для одних осіб припускає з боку інших осіб обов'язок створювати для цього відповідні умови. Означені можливість та обов'язок виступають у вигляді суб'єктивних прав й обов'язків.

Це положення дозволяє віднести процесуальні права до категорії форми, а не змісту, бо зміст, як відомо, відповідає на питання, що укладено, що міститься у явищі, а форма - на питання, як воно міститься, в яких рамках або межах може вчинятися та чи інша дія [18, с.621, 622].

Наведені положення дають підставу зробити висновок про те, що саме в діях (а не в можливості їхнього виконання) слід бачити суть (зміст) суспільних, а значить і правових відносин. Отже, зміст правовідносин полягає в реальній поведінці, а не в правах і обов'язках, бо зміст фактичних суспільних відносин не змінюється від того, що вони врегульовані нормами права. З цього випливає, що змістом кримінально-процесуальних правовідносин є дії, а формою - права (правомочності) і обов'язки [1, с.144; 13, с.59]. Таке розуміння досліджуваних категорій підтверджує те, що дія може виступати як юридичний факт, з яким пов'язане виникнення однієї або декількох кримінально-процесуальних відносин. Включення всіх дій, що виконуються в рамках кримінально-процесуальних відносин, у зміст останніх не означає, що дія, яка дала життя іншим відносинам, стає їх змістом, - вона може бути змістом будь-яких правових відносин [1, с.145].

У сфері кримінального судочинства знаходить повне підтвердження положення про те, що правові відносини - це правова норма, що функціонує в конкретній життєвій ситуації, або інакше кажучи - це норма в її дії або в здійсненні.

Регулювання нормами права суспільних відносин при провадженні у кримінальній справі означає передусім наділення як службових осіб, так і громадян, що беруть в ньому участь, відповідними правами й обов'язками, що їм кореспондуються. Реалізуючи свої права й обов'язки, особи, які беруть участь, наприклад, в стадії попереднього розслідування, вступають у правові відносини з органом дізнання, слідчим, прокурором та ін. Ці відносини і є за своєю суттю кримінально-процесуальними відносинами, оскільки вони врегульовані нормами кримінально-процесуального права. Іншими словами, кримінально-процесуальні відносини - це завжди результат регулювання поведінки громадян, державних органів і службових осіб при порушенні кримінальної справи, її розслідуванні, судовому розгляді, а також в ході провадження в інших стадіях кримінального процесу. Правові відносини, як результат дії правової норми, слід розуміти в тому значенні, що це є результат, заради якого встановлені норми права. У правових відносинах, правах й обов'язках розкривається призначення норм права. Зміст кримінально-процесуальних правовідносин - це суб'єктивні юридичні права й обов'язки всіх осіб, що беруть участь в кримінальному судочинстві.

Суб'єктивне право і відповідний йому обов'язок утворюють юридичний зв'язок управомочної і зобов'язаної сторін.

Враховуючи викладене, важко погодитися з думкою тих авторів, які вважають, що правові відносини не відіграють істотної ролі у кримінальному процесі і що повноваження органів розслідування, прокурора і суду носять односторонній владний характер [19, з. 16].

Таке твердження, на наш погляд, дозволяє зробити необґрунтований висновок про те, що в кримінальному процесі громадяни виступають як об'єкти владних повноважень органів, які ведуть кримінальний процес, а не як його повноправні суб'єкти, що здійснюють свої права й виконують свої обов'язки, закріплені в Конституції України та в Кримінально-процесуальному кодексі України. Таке розуміння правових відносин та їхнього значення в кримінальному процесі суперечить демократичній природі кримінального судочинства, на якій воно засноване, нормам, закріпленим в Конституції України, а також положенням основних міжнародних актів про права людини, що трансформовані в національне законодавство України [2, с.132-142; 11, с.35-60; 8, с.106-125].

Органу дізнання, слідчому, прокурору й суду, як особам, які ведуть кримінальний процес, належать дійсно великі права, що забезпечують їм можливість реально впливати на хід та кінцеві результати кримінальної справи. Разом з тим, їхні владні повноваження реалізуються як у формі суб'єктивних прав, так і обов'язків й реалізуються не інакше, як у рамках кримінально-процесуальних відносин. Спроби деяких правознавців стверджувати, що в кримінальному процесі існують односторонні владні повноваження державних органів, які наділені правом розслідування та вирішення кримінальних справ, не переконливі [1, с.78].

Особи, відносно яких реалізуються владні повноваження органів, які ведуть кримінальний процес, не тільки зобов'язані підпорядкуватися тому, що висловлене у владній вимозі, але і мають певні права по відношенню до того, хто це владне повноваження реалізує [7, с.25-27; 16, с.38; 20, с.73]. Правовий статус будь-якого суб'єкта, в тому числі й обвинуваченого (підозрюваного), потерпілого, не може складатися лише з одних обов'язків і, навпаки, прав. Він завжди включає в себе як права, так і юридичні обов'язки. Погляд на кримінальний процес як на односторонню діяльність суду, органів попереднього розслідування та прокуратури, які не несуть обов'язків перед іншими учасниками процесу, призводить до того, що не тільки в теоретичних дослідженнях, але й в практичній діяльності при провадженні кримінальної справи та здійсненні правосуддя особистість в кримінальному судочинстві з її інтересами залишається непомітною [7, с.40, 42]. Таке положення, як показує практика, призводить до різноманітних порушень прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Концепція односторонніх правомочностей полягає в твердженні того, що не всім суб'єктивним правам повинні кореспондуватися конкретні обов'язки, рівно як і не всім обов'язкам - відповідні права. На думку прибічників цієї концепції, існувати і виконувати регулятивні функції самостійно, тобто без кореспондуючих їм обов'язків можуть лише такі права органів, які ведуть кримінальний процес, що являють собою права на власні, а не чужі дії (наприклад, право слідчого порушити, зупинити або припинити кримінальну справу; право прокурора скасувати рішення слідчого, органу дізнання і т. п.) [19, с. 16]. До односторонніх владних повноважень посадових осіб прибічники цієї концепції відносять також і всі дії по примушенню: арешт, обшук, виїмка тощо. [19, п. 16].

Вважаємо, що така думка є хибною, оскільки у кримінальному процесі право на власні дії надається не тільки особам, наділеним владними повноваженнями, але й іншим учасникам процесу: обвинуваченому (підозрюваному), потерпілому, громадському позивачу та ін. До таких прав можна віднести: право заявити клопотання або відведення, принести скаргу, надати докази тощо.

Ми поділяємо погляди тих авторів, які вважають, що у кримінальному процесі порушення питання про існування прав, що тільки зв'язують, але ні до чого не зобов'язують, стосовно прав учасників процесу, які не наділені владними повноваженнями, абсолютно неприйнятно [1, с.73; 7, с.25-34; 20, с.73].

Відповідальність за рішення завдань кримінального судочинства несуть винятково лише органи (особи), які ведуть кримінальний процес (суд, прокурор, начальник слідчого відділу, слідчий, орган дізнання. Саме вони є вирішальною й спрямовуючою силою процесу [10, с.114]. Тому права осіб, які наділені владними повноваженнями, навіть тоді, коли вони являють собою право на їхні власні дії, завжди потребують кореспондуючих обов'язків інших осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Цьому підтвердженням є ст. 53 КПК України, яка встановлює, що суд, прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їхні права і забезпечити можливість здійснення цих прав. Конкретні обов'язки органів, які ведуть кримінальний процес, по забезпеченню прав і законних інтересів осіб, що беруть в ньому участь, встановлені і в інших нормах КПК України (див., наприклад, ст. ст. 19, 21, 22, 29 та ін.). Аналіз зазначених норм дозволяє зробити висновок про те, що якщо б права на виконання означених дій у одних осіб не породжували юридичного обов'язку у інших, то практично реалізувати останні було б неможливо. У кримінальному процесі, як вже відзначалося, один суб'єкт правовідносин (посадова особа або громадянин) може реалізувати свої права лише за умови, якщо інший суб'єкт при цьому наділений відповідними обов'язками.

Список літератури:

1. Божьев В. П. Уголовно-процессуальные правоотношения. М., 1978.
2. Всеобщая декларация прав человека // Права человека. Основные международные документы. М., 1990.
3. Галкин Б.А. Советский уголовно-процессуальный закон. М., 1962.
4. Дубинский А. Я. Понятие, структура и содержание уголовно-процессуальной деятельности // Проблемы социалистической законности. 1989. № 24.
5. Европейская конвенция о правах человека // Донна Гомьер, Дэвид Харрис, Лео Зваак. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., 1998.
6. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. К., 1997.
7. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам. Воронеж, 1971.
8. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания // Права человека. Основные международные документы. М., 1990.
9. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М., 1975.
10. Курс советского уголовного процесса. Общая часть. / Под ред. А. И. Бойкова и И. И. Карпеца. М., 1989.
11. Международный Пакт о гражданских и политических правах // Права человека. Основные международные документы. М., 1990.
12. Мозолин В. П. О гражданско-процессуальном отношении // Советское государства и право. 1955. № 12.
13. Мотовиловкер Я. О. Некоторые вопросы содержания и формы советского уголовного процесса // Вестник Ярославского университета, Вып. 4. Ярославль, 1972.
14. Рахунов Д. Р. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву. М., 1961.
15. Свистунова Т. В. Нормы советского уголовно-процессуального права и правоотношения / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Л., 1969.
16. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. М.
17. Теория государства и права. Учебник для вузов и юридических факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М., 1997.
18. Философский энциклопедический словарь. М., 1983.
19. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. М., 1962.
20. Элькинд П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. М., 1967.

Надійшла до редколегії 21.09.99

С.М. Вихрист

ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

До принципів кримінально-правової юрисдикції доктрина міжнародного права відносить: 1) територіальний принцип; 2) принцип прапора; 3) активний персональний принцип; 4) пасивний персональний принцип; 5) захисний принцип; 6) універсальний принцип; 7) принцип представництва; 8) принцип розподілу повноважень.

Територіальний принцип є основним й найчастіше вживаним. Він впливає безпосередньо із суверенітету держави, а саме з суттєвої його властивості – територіального верховенства. Принцип можна виразити у правилі: «Кожна держава має право здійснювати юрисдикцію над своєю територією і над всіма особами й речами, що знаходяться в її межах, з дотриманням визнаних міжнародним правом імунітетів».

До 1935 року *принцип прапора* вважали невід'ємною частиною «конструктивного» («плаваючого» або «квазі») територіального принципу. Він